

Agnieszka Pieńczak
agnieszka.pienczak@us.edu.pl
orcid: 0000-0002-5599-0908

Instytut Nauk o Kulturze
Wydział Humanistyczny
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Polina Povetkina
diana_middls@mail.ru
orcid: 0000-0002-8246-5367

Katedra Rosyjskiej Twórczości Ludowej
(Kafedra Russkogo Ustnogo Narodnogo Tvorchestva)
Wydział Filologiczny
Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M. W. Łomonosowa
Rosja

Mapowanie motywów mitologicznych. Zmora jako istota szkodząca ludziom i zwierzętom gospodarskim

*Mapping mythological motives.
Zmora as a creature harmful
to people and farm animals*

Wprowadzenie

W *Słowniku polskiej bajki ludowej* syntetycznie odnotowano, że zmyry pod względem swojej aktywności można podzielić na dwa zasadnicze typy: pierwszy, kierujący swe działania przeciwko ludziom, drugi – przeciwko zwierzętom, roślinom oraz materii nieożywionej. W obu przypadkach działania te polegały na ściskaniu lub duszeniu, niekiedy też dochodziło do wysysania krwi, śliny lub soków. Zmyry „ludzkie” dusiły lub przygniatały śpiącego człowieka, przesuwając się od jego stóp aż do piersi, czasem wkładały język lub palce do ust ofiary. Duszenie często połączone

było z wysysaniem krwi, w przypadku kobiet ssaniem piersi i pozbawianiem ich pokarmu. Motyw ten zbliżał zmorę do krwiożerczych istot mitologicznych¹ (upiór, wampir, strzyga) oraz demonów szkodzących matkom, np. boginek. Zmory „zwierzęce” natomiast atakowały zwierzęta gospodarskie, głównie konie, na których jeździły całą noc, stąd rano były mokre i zmęczone oraz dodatkowo miały pozaplatane warkocze na grzywach. Demony te mogły również dusić drzewa i wyciskać z nich soki (Grochowski 2018: 415). Na te trzy typy zachowań zmory, ukierunkowanych na ludzi, zwierzęta i rośliny, zwracał również uwagę, w swym syntetycznym artykule, etnolingwista Feliks Czyżewski (Czyżewski 1988: 133–143). Zmorę rozumiemy zatem jako istotę mitologiczną z folkloru polskiego, której podstawową funkcją, niezależnie od jej nazwy gwarowej (zob. np. Czyżewski 1988: 133–134), jest dręczenie ludzi w śnie, wyrażające się najczęściej w ich duszeniu lub gnienieniu.

Głównym celem artykułu jest szersze ukazanie zróżnicowania kulturowego sposobów szkodenia ludziom i/lub zwierzętom przez istotę mitologiczną, zwaną w Polsce najczęściej zmorą lub morą w kontekście etnogeograficznym (w opublikowanych opracowaniach etnologicznych brakuje takiego ujęcia badawczego). Celem jest również ukazanie stanu dawniejszych, przedwojennych przekonań na ten temat. Do analizy badawczej wykorzystano wybrane materiały ludoznawcze i etnograficzne z XIX wieku (głównie drugiej połowy) oraz pierwszych trzech dekad XX stulecia, zestawione z niepublikowanymi wynikami badań Polskiego Atlasu Etnograficznego z zakresu demonologii ludowej. Interesujące nas przekonania demonologiczne, wyekscerpowane z obszernych materiałów PAE, zaprezentowano w takiej formie po raz pierwszy. Ze względów chronologicznych przy mapowaniu celowo pominięto opowieści wierzeniowe, relacje potoczne czy inne zapisy związane ze zmorą pojawiające się w późniejszych pracach etnologicznych i etnolingwistycznych (np. Michalec, Niebrzegowska-Bartmińska 2019)² – odnotowano je już bowiem w okresie powojennym.

Stan badań nad problematyką zmory. Dorobek polskiej etnokartografii

Polska demonologia ludowa nie doczekała się zbyt wielu publikacji wyników badań atlasowych (prowadzonych niemal nieprzerwanie od okresu międzywojennego). Sama

- 1 Określenie „istota mitologiczna” (tłumaczenie z języka rosyjskiego) jest stosowane przez moskiewską szkołę etnolingwistyczną jako zestaw relewantnych cech i funkcji demona połączonych z jego imieniem (Levkivskāiā 2007: 5).
- 2 W tej interesującej, syntetycznej publikacji udokumentowano m.in. kilkanaście opowieści wierzeniowych, relacji potocznych i opisów wierzeń czy praktyk dotyczących zmory, w których jest ona postacią pierwszoplanową. Zapisy te pochodzą z dotychczas nie publikowanych zasobów Pracowni „Archiwum Etnolingwistyczne” UMCS i dotyczą głównie miejscowości regionu lubelskiego, badanych od lat 60. XX w. do drugiej dekady XXI w. (Michalec, Niebrzegowska-Bartmińska 2019: 141–149, 239–242, 269–272). Pozyskane w ten sposób dane są więc znacznie późniejsze niż te odnotowane na mapach.

postać zmory, rozumiana jako istota mitologiczna dręcząca w różnorodny sposób ludzi podczas snu i/lub zwierzęta, nie była do tej pory szerzej omawiana w kontekście etnogeograficznym. W klasycznej już pracy *Atlas kultury ludowej w Polsce* (Moszyński, Klimaszewska 1934; 1936; Moszyński, Klimaszewska, Bynarówna 1935) znajdziemy kilka map poświęconych demonologii ludowej, żadna z nich nie dotyczy jednak zmory w interesującym nas ujęciu³.

Kolejne opracowanie kartograficzne analizowanej problematyki badawczej pojawia się dopiero w książce Anny Szyfer *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia Mazurów i Warmiaków* (Szyfer 1975) w postaci dwóch map dotyczących stosowanych na tym terenie określeń omawianej postaci mitologicznej: zmora i mara⁴. Mapy z tej tematyki możemy znaleźć również w *Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski* (zob. *Atlas języka i kultury...* 2001: 176–181); kolejne opracowania są już późniejsze (np. Budziszewska 1991: 22)⁵.

W latach 80. XX wieku we Wrocławiu, w ramach edycji *Polskiego atlasu etnograficznego* pod kierunkiem prof. Józefa Gajka, powstają pierwowrory map poświęconych głównie transportowi i komunikacji, żywieniu ludowemu czy obrzędowości dorocznej i rodzinnej (wykaz map, zob. Kłodnicki 2001), w tym 4 niepublikowane kartogramy dotyczące głównie demonów porywających i odmieniających niemowlęta. Pokłosem prowadzonych wtedy badań atlasowych stały się jednak pierwsze poglądowe mapy dotyczące wierzeń związanych ze zmorą zawarte w artykule Janusza Bohdanowicza pt. *Demonologia ludowa. Relikty wierzeń w strzygonie i zmorze*⁶. Niestety, w artykule tylko na jednej z pięciu map odnotowano informacje o duszeniu koni czy innych zwierząt; brakuje również skartowań dotyczących sposobów dręczenia ludzi.

Tematykę demonologiczną ponownie podjęto (według odmiennej metodologii) pod koniec pierwszej dekady XXI wieku w cieszyńskim ośrodku prac atlasowych (szerzej: Pieńczak 2011), opracowując obszerny rozdział w tomie „Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego” poświęcony demonom porywającym i odmieniającym dzieci

3 Na mapie *Demony (porywające i) odmieniające niemowlęta* w kategorii „inne odpowiedzi” pojawia się gwarowe określenie demona – zmora, mora, jednak jego główną funkcją jest porywanie i odmienianie niemowląt (zob. Moszyński 1936, mapa 7), co zbliża go bardziej do tzw. boginki czy południcy. „Śród istot, wyodrębnionych na mapie w grupę «innych», mamy – oprócz omówionej już wieszczycy i czarownicy – południcę (p. 28), zmorę (pp. 43, 36, ok. p. 12) wzgl. marę (ok. p. 47)” (Moszyński 1936, komentarz do mapy 7).

4 Tytuły map: *Nazwy mary* (Szyfer 1975: 124), *Zasięg nazwy mara – zmora w Północno-Wschodniej Polsce* (Szyfer, 1975: 125).

5 Dodajmy, że nazwy na określenie zmory (i innych istot mitologicznych) szczegółowo zestawiono w pracy *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne* (Dźwigoł 2004: 56–63); ta nie zawiera map.

6 Nazwy skartowań: mapa 3: *Wierzenia ludowe związane z demonem zwanym najczęściej „Zmora” (1)*, mapa 4: *Wierzenia ludowe związane z demonem zwanym najczęściej „Zmora” (2)*, mapa 5: *Niektóre ludowe uzasadnienia powstawania demona zwanego „Zmora”*, mapa 6: *Niektóre sposoby i czynności mające zabezpieczyć przed „Zmorą” (I)*, mapa 7: *Niektóre sposoby i czynności mające zabezpieczyć przed „Zmorą” (II)* (Bohdanowicz 1994: 52–59).

(Diakowska, Kłodnicki 2010: 176–262)⁷, czyli pełniącym inne niż zmora funkcje. Równolegle na seminarium dyplomowym powstały kolejne poglądowe mapy poświęcone zmorze (zob. Szwajnoch 2010)⁸, stanowiąc dobrą bazę do szerszych badań porównawczych.

Dorobek polskiej etnokartografii w zakresie badań nad zmorą jest skromny, obejmuje ponad 20 map (w tym 14 niepublikowanych). Warto zatem częściowo uzupełnić tę lukę badawczą o kolejne mapy, znacznie bardziej rozbudowane metodologicznie. Podstawę ich opracowania stanowią informacje zebrane w 227 wytypowanych miejscowościach stałej sieci PAE w latach 1980–1990 (uzupełniająco w latach 2000–2002)⁹. Do realizacji badań wykorzystano obszerny kwestionariusz-notatnik PAE numer X pod tytułem *Demony, półdemony i istoty nadprzyrodzone w opowiadaniach i wierzeniach ludowych* (zob. Gajek 1980). Zagadnienia te szczegółowo omówiliśmy w artykule *Stan badań atlasowych w Polsce i Rosji nad demonologią ludową (przykład zmory i innych istot mitologicznych posiadających cechy z nią wspólne, zwracając szczególną uwagę na metodykę prac atlasowych prowadzonych nad demonologią ludową* (zob. Pieńczak, Mironova 2020).

Problemy z klasyfikacją i mapowaniem materiałów ludoznawczych

Dane ludoznawcze i etnograficzne o postaci zmory pojawiają się w literaturze przedmiotu co najmniej od lat 30. XIX wieku, dotycząc różnych obszarów ówczesnej Polski. Obszernych materiałów jest jednak wtedy niewiele (Gołębiowski 1830; Zieleniewski 1845).

W drugiej połowie XIX wieku dane na ten temat mają głównie charakter przyczynkarski i znajdują się najczęściej w czasopismach ludoznawczych i etnograficznych: „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” (1877–1895)¹⁰, „Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny” (1887–1916)¹¹, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne

7 Mapy dotyczące demonologii ludowej dostępne są w wersji cyfrowej na platformie *Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego*, zob. http://archiwumpae.us.edu.pl/search?query=demonologia&query_type=exact_match&record_types%5B0%5D=Item&submit_search=Szukaj&page=1 (szerzej zob. Pieńczak 2018; 2019; 2020).

8 Tytuły skartowań: mapa 1: *Zmora przyjmuje postać kobiety*, mapa 2: *Zmora przybiera postać mężczyzny*, mapa 3: *Zmora jako postać nadmysłowa (niewidzialna)*, mapa 4: *Nazwy zmory 1*, mapa 5: *Nazwy zmory 2*, mapa 6: *Nazwy zmory 3*, mapa 7: *Nazwy zmory 4*, mapa 8: *Duszenie przez zmorę*, mapa 9: *Sposoby męczenia ludzi przez zmorę*, mapa 10: *Sposoby męczenia zwierząt przez zmorę*, mapa 11: *Kto staje się zmorą. I*, mapa 12: *Kto staje się zmorą. II*, mapa 13: *Czy można złapać zmorę?*, mapa 14: *Do jakich osób używa się przezwiska zmora?* (zob. Szwajnoch 2010: 71–118).

9 Na mapach opracowanych przez J. Bohdanowicza w północno-wschodniej Polsce są miejsca nie objęte badaniami; brakuje również stwierdzeń dotyczących informacji negatywnych (Bohdanowicz 1994).

10 Zob. Gloger (1877); Kolberg (1877); Petrow (1878); Ulanowska (1884); Siarkowski (1885); Udziela (1886); Ciszewski (1887); Kopernicki (1887); Cisek (1889); Wierzchowski (1890).

11 Zob. Ulanowska (1888); Nadmorski (1889); Skrzyńska (1890); Zieliński (1890); Karłowicz (1892); Toeppen (1892a; 1892b; 1893); Wasilewski (1892); Pleszczyński (1893); Hempel (1894); Knoop (1895); Bogdanowiczówna

i Etnograficzne" (1896–1925)¹², „Lud” (1895–1937)¹³ oraz późniejsze nieco „Zaranie Śląskie” (1907–1939)¹⁴. Informacje poświęcone zmorze są także w kilkunastu monografiach Kolberga dotyczących dawnego Wielkiego Księstwa Poznańskiego (Kolberg 1962e), Krakowskiego (Kolberg 1962c, 2005), Lubelskiego (Kolberg 1962d), Tarnowskiego i Rzeszowskiego (Kolberg 1967b), Radomskiego (Kolberg 1964), Pomorza (Kolberg 1965), Mazurów Pruskich (Kolberg 1966), Mazowsza (Kolberg 1970), Kalskiego i Sieradzkiego (Kolberg 1967a), Sanockiego i Krośnieńskiego (Kolberg 1973) i Kujaw (Kolberg 1962a, 1962b)¹⁵. W analizowanych tomach zajmują one blisko 40 stron tekstu.

Najbardziej stałymi i stabilnymi elementami w narracjach o zmorze są jej funkcje i działania. Dlatego podstawą prezentowanych w tym artykule klasyfikacji, dotyczących sposobów szkodzenia ludziom i/lub zwierzętom gospodarskim przez zmorę lub podobne do niej istoty mitologiczne (aneks 2 i 3), stały się czasowniki określające jej działania występujące w relacjach z połowy XIX wieku i pierwszych dekad kolejnego stulecia (pozwalają one rozróżnić typy szkodzących działań zmyry i bardziej precyzyjnie określić jej funkcje). W opracowanych przez nas aneksach pogrupowałyśmy je zatem na podstawie częstotliwości, semantyki i specyfiki ich występowania.

Analizując opowiadania o zmorze można odnieść wrażenie, że wszystkie działania demonów tego typu są do siebie zbliżone i standardowe – łatwo wyróżnić teksty o istotach mitologicznych dręczących ludzi we śnie z kręgu innych opowiadań o demonach. Jednak głębsza analiza tak rozległego zasobu tekstów ukazuje, że rodzaje dręczenia znacznie różnią się między sobą, a sama narracja rozprasza się na drobne warianty.

Po pierwsze, odmienne są same działania i sposób ich wyrażania. Przykładowo idea gnienienia człowieka przez zmorę podczas snu opisywana była w tekstach z użyciem następujących czasowników: dusić, tłoczyć, cisnąć, gnieść, dławić, przygniatać, przysiądać, przywalać sobą, przyciskać piersi lub nogi. Zapewne do tego zakresu należy też siadanie na piersi człowieka. Trudno zatem jednoznacznie określić, czy występuje tu jeden typ dręczenia czy kilka (szczególnie w ostatnim przypadku). W dodatku w jednym opowiadaniu zmora siada na piersiach, w drugim – na ustach; są też różne sposoby wysysania krwi (np. z żyłki, z języka, sptywającą nosem etc.).

(1896); Z.A.K. (1899); Magiera (1900); Udziela (1900); Dąbrowska (1902; 1904); Dzikowski (1902); Maciąg (1902); Rumiówna (1902); Jaskłowski (1904).

12 Zob. Pawłowicz (1896); Saloni (1903; 1908); Kosiński (1904); Kantor (1907); Wawrzyniecki (1907); Gawętek (1910); Z.S. (1912).

13 Zob. Eljasz-Radzikowski (1897); Gustawicz (1901; 1909); Świętek (1902); Taroniowa (1905); Rybowski (1906); Sulisz (1906); Koczwarą (1911); Udziela (1924).

14 Zob. Morcinek (1929); Świbówna (1929); Niestanik (1930); Zawada (1932); Błahut (1935); Sławiczek (1939).

15 Tylko niektóre z tych prac zostały wspomniane w części dokumentacyjnej artykułu Feliksa Czyżewskiego poświęconego zmorze (zob. Czyżewski 1988: 137–143).

Po drugie, typy opisywanych działań często krzyżują się. Jeżeli założymy, że picie krwi jest jednym sposobem dręczenia, a wkładanie języka do ust ofiary – innym (jak wynika z późniejszej klasyfikacji sposobów dręczenia przez zmorę w PAE, zob. Gajek 1980: 44), to w opowiadaniach możemy spotkać ich połączenie – np. „Zmora nie od razu morduje człowieka, ale go powoli dręczy i osłabia, a to tym sposobem, iż włożywszy uśpionemu język swój w usta, ssie krew z niego” (Kolberg 1962a: 43).

Niekiedy czasowniki prezentowane w aneksach 2 i 3 są bliskie semantycznie. Wynika to z faktu, że zmora i inne istoty dręczące ludzi we śnie są w kulturze ludowej personifikacjami paraliżu sennego, którego objawy są podobne u wielu osób (więcej na ten temat, zob. Adler 2011: 9–23). Stan ten obrazowo przedstawił już pod koniec XIX stulecia Jan Świątek: „uczują człowiek podczas snu silne ciśnienie w żołądku, oddycha ciężko, a piersi jego jakby tłoczył kamień, język się zapieka, a sny zmysłowe trapią mocno ciało” (Świątek 1893: 516). Badani opisywali zatem podobne rzeczy, stosując jednak różne określenia.

Podobieństwo objawów paraliżu sennego powoduje, że niektóre czasowniki pojawiają się w analizowanych relacjach w znaczeniu przenośnym. Przykładowo, jednym z podstawowych sposobów dręczenia ludzi przez zmorę jest duszenie, ale czasownik „dusić” może oznaczać tyle co „cisnąć, gnieść, przyciskać, wyciskać” (*Słownik...* 1960: 433). Zwracała na to uwagę już O. Kolberg: „to ciało zostaje na łóżku, a duchowa połowa śpiącej mory lub morusa idzie i dusi (gniecie) ludzi” (Kolberg 1962e: 38). Trudności z klasyfikacją czynności wykonywanych przez zmorę wiążą się również z określeniem, w jakim znaczeniu użyto danego czasownika w konkretnym opowiadaniu. Świadczy o tym jeden z pojawiających się sposobów dręczenia sformułowany jako „zmora cycka / ssie człowieka” (zob. np. Niestanik 1930: 41, 42; Sławiczek 1939: 50; Kolberg 1966: 71). Zależnie od uwarunkowań regionalnych i kontekstowych może on oznaczać zarówno, że zmora pije krew z człowieka, wysysa ślinę lub ssie jego sutki.

Tworząc własną klasyfikację szkodzących działań zmyry w omawianych aneksach opierałyśmy się początkowo na tej dotyczącej sposobów dręczenia przez zmorę opracowaną w kwestionariuszu badawczym PAE (Gajek 1980: 44). Klasyfikacja atlasowa posiada jednak pewne nieścisłości, np. w zakresie pierwszego opisanego w niej sposobu dręczenia („dławią, duszą siadając na piersi”). W relacjach informatorów atlasowych motywy duszenia i siadania na piersi nie zawsze się łączą; nie wiadomo również, czy do tego sposobu odnosi się np. duszenie za gardło (to jedyny sposób dręczenia przez zmorę w PAE zawierający motyw duszenia). Podobne wątpliwości powoduje fakt, że każdy sposób dręczenia wyodrębniony w kwestionariuszu zawiera przynajmniej dwa różne motywy, co niekiedy utrudnia mapowanie.

Mapowanie sposobów dręczenia ludzi i zwierząt przez zmorę na podstawie źródeł z połowy XIX i pierwszych dekad XX wieku nie jest łatwe – utrudnia go sama różnorodność materiału źródłowego. Dostępne opisy ludoznawcze są zróżnicowane pod względem zawartości, mniej lub bardziej precyzyjne w sposobie ukazywania postaci

zmory i jej szkodzącej działalności. Pozyskiwano je w różnym czasie, na różnych obszarach, często z zastosowaniem odmiennych metod badawczych, są zatem trudno porównywalne.

Po pierwsze, ówcześni badacze nie posiadali wtedy wypracowanej metodyki prowadzenia prac: wybierali do badań najbardziej odpowiednie dla siebie miejsce, często niezależnie od siebie i przypadkowo. Polska w tamtych granicach nie była wtedy podzielona na stupy, pasy i pola, jak to zrobiono znacznie później, w ramach prac badawczych PAE (zob. np. Diakowska-Kohut 2012: 244). Nie dziwi zatem, że w niektórych miejscach na mapie dysponujemy nadmiarem informacji, w innych – ich brakiem. Dotyczy to nawet badań prowadzonych przez O. Kolberga, który korzystał z pomocy korespondentów i dążył do opracowania pod względem etnograficznym nie tylko obszarów polskich, ale także krajów sąsiednich. Stosunkowo dobrze, lecz nierównomiernie, zbadano zatem ówczesne Krakowskie¹⁶, Wielkie Księstwo Poznańskie¹⁷, Śląsk Cieszyński¹⁸, Pomorze¹⁹ czy Mazury²⁰ itd. Dodatkowo ludoznawcy nie stosowali jednolitego narzędzia badawczego i pytali o różne kwestie. Pomimo tego, w ludoznawczych materiałach relacje dotyczące dręczenia ludzi przez zmorę są stosunkowo częste; zapewne dlatego, że jest to jej podstawowa funkcja.

Kolejnym problemem są mało precyzyjne dane o lokalizacji eksplorowanego obszaru. W części opisów ludoznawczych pojawiają się bliżej nieokreślone, ogólne określenia typu Krakowskie, Śląsk Cieszyński, Lubelskie (np. Kolberg 1962c: 69; 1962: 99; Błahut 1935: 99, 102–103), w innych są bardziej dokładne, np. „obszar ziemi między miasteczkami Trzciannym i Goniądzem a stacją Mońki kolei żel. Brzesko-Grajewskiej, należący do parafji Trzcianne w powiecie Białostockim, gubernji Grodzieńskiej, a zawierający około I mili kwadr.” (Rumlówna 1902: 62). Do mapowania interesujących nas zjawisk kulturowych nadają się jednak tylko informacje dotyczące konkretnych miejscowości (np. Kolberg 1965: 262, 415, 423; Kolberg 1966: 72; Saloni 1903: 249). Jedynie takie można zaopatrzyć w sygnatury badawcze PAE i umieścić na mapie (zob. aneks 1).

Dodajmy również, że w pracach ludoznawczych nie zawsze znajdują się oryginalne wypowiedzi informatorów. Zakładamy zatem, że nasza klasyfikacja opiera się najczęściej na wersji uogólnionej przez badacza.

Naszym celem jest szczegółowe ukazanie zróżnicowania sposobów dręczenia ludzi i zwierząt przez zmorę na podstawie źródeł z połowy XIX i pierwszych

¹⁶ Zob. Kolberg (1962c: 71–74; 2005: 389); Ulanowska (1888: 73); Wasilewski (1892: 200); Udziela (1900: 400–411).

¹⁷ Zob. Kolberg (1962e: 38–44); Knoop (1895: 15–18).

¹⁸ Zob. Morcinek (1929: 92); Świbówna (1929: 98); Niestanik (1930: 41–42); Błahut (1935: 99, 102–103); Zawada (1932: 118–120); Sławiczek (1939: 50); Koczwara (1911: 67).

¹⁹ Zob. Kolberg (1965: 262, 415, 423).

²⁰ Zob. Kolberg (1966: 72); Toeppen (1892a: 177–179; 1892b: 779, 783; 1893: 8).

trzech dekad XX wieku. Zaproponowana przez nas klasyfikacja może być traktowana jako propozycja wstępna (zob. aneks 2). Na początku aneksu znajdziemy te bardziej rozpowszechnione działania szkodzące zmory, pod koniec te mniej typowe. W związku ze specyfiką zbadanych źródeł liczba opisów w aneksie jest przybliżona. Niektóre opisy zawierają wzajemne parafrazy oraz tłumaczenia z jednego źródła wykonane przez różnych badaczy, w których podobna treść wyrażana bywa odmiennie. W takich przypadkach liczyliśmy wszystkie fiksacje, ze wskazaniem (gdy to było możliwe) pochodzenia sparafrazowanego cytatu lub tłumaczenia tego źródła (w aneksie 2 zaznaczone gwiazdkami). Tym niemniej na podstawie liczby analizowanych przykładów można wyodrębnić centrum i peryferie systemu obejmującego szkodzące funkcje zmory.

Z analizy materiałów ludoznawczych i etnograficznych z połowy XIX i pierwszych trzech dekad XX stulecia wynika, że podstawowymi, kluczowymi sposobami dręczenia ludzi przez zmorę i podobne do niej istoty mitologiczne są: 1) duszenie; 2) tłoczenie/ ciśnienie/ gniecienie/ dławienie/ przygniatanie/ przysiadanie/ przywalanie sobą/ przyciskanie piersi lub nóg/ siadanie na piersiach; 3) dręczenie/ męczenie/ „morzenie”/ trapienie/ mordowanie/ martwienie; 4) wyssanie krwi; 5) brak możliwości wykonania ruchu; 6) osłabianie, sprawianie, że człowiek źle wygląda, jest błądy, chudy 7) zachodzenie od nóg człowieka z powolnym wspinaniem się coraz wyżej, na brzuch i piersi; 8) wywoływanie duszności, trudności w oddychaniu; 9) brak możliwości mówienia albo wołania o pomoc. Otrzymany wynik jest interesujący, gdyż zestawione tu sposoby (oprócz wyssania krwi) są bardzo bliskie do objawów paraliżu sennego, wyodrębnionych przez Shelley Adler (2011: 9–23).

Do bardziej ubocznych dla zmory sposobów dręczenia należą wkładanie języka do ust człowieka; wywołanie ciężkiego, mocnego snu; chwytywanie za piersi albo gardło; sprawianie, że człowiek oblewa się potem; zostawienie siniaków; duszenie za gardło; straszenie; mlaskanie obok uszu itd.

Na dole aneksu 2 znajdują się też niektóre inne szkodzące funkcje zmory, które prawdopodobnie przeszły do niej od innych istot mitologicznych: sprowadzanie chorób; zamienianie dzieci i zakłócanie im snu. Być może w niektórych wsiach funkcje te mogły być charakterystyczne dla zmory, ale w folklorze polskim są one z reguły bardziej typowe dla innych postaci mitologicznych (zob. np. Pełka 1987: 146–153, 198–199).

W dawniejszej literaturze ludoznawczej i etnograficznej również odnotowano różne sposoby szkodzenia zwierzętom gospodarskim przez zmorę i podobne do niej istoty mitologiczne (zob. aneks 3). Na początku aneksu znajdziemy te najbardziej typowe dla zmory działania, na końcu – te mniej rozpowszechnione oraz te, które prawdopodobnie przeszły do zmory od istot mitologicznych innego typu (dotyczy to zapewne odbierania mleka u krów, bardziej charakterystycznego dla czarownic).

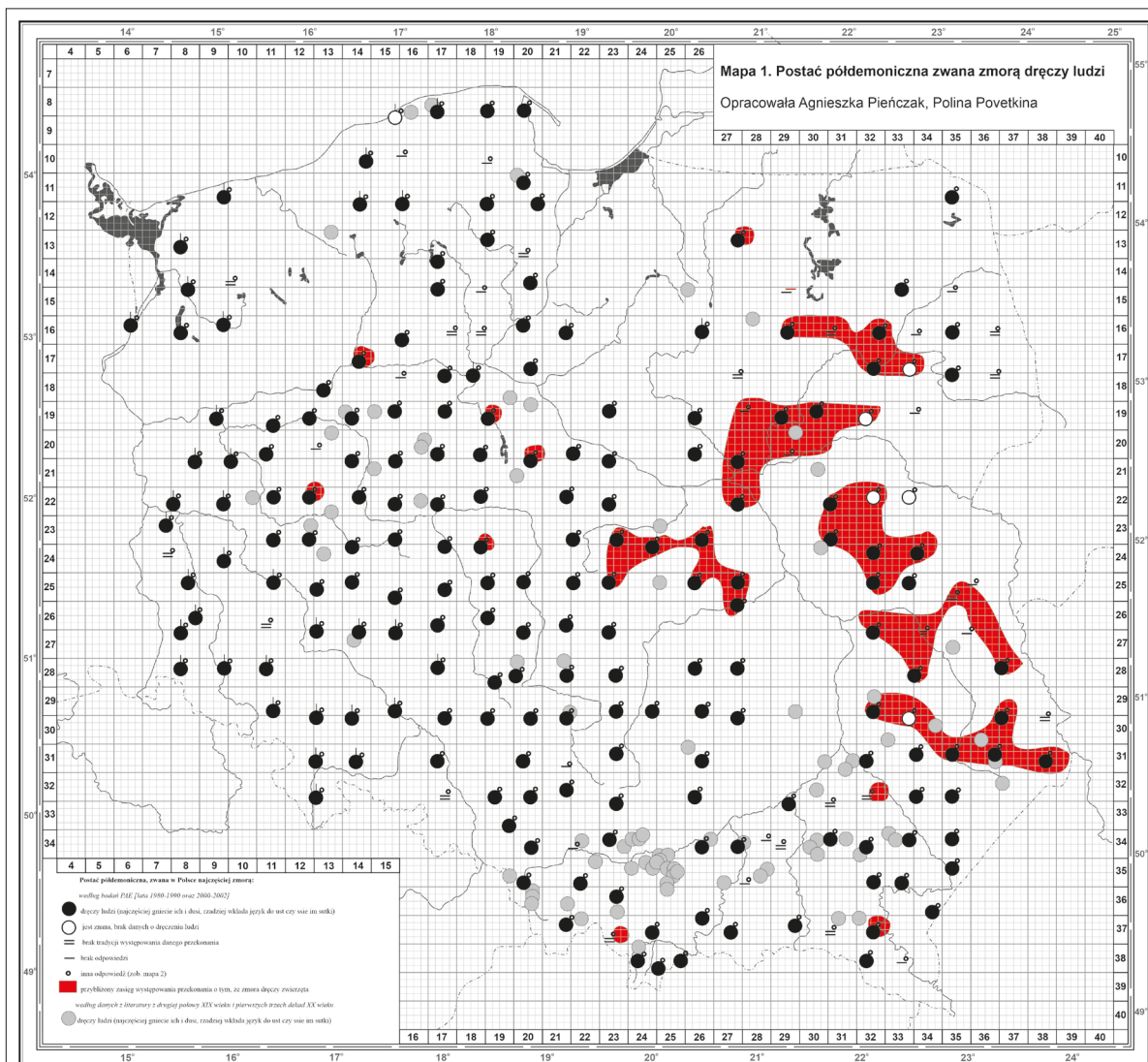
Mapowanie wątków demonologicznych – zmora jako istota szkodząca ludziom i/lub zwierzętom gospodarskim (dane od połowy XIX wieku do 2002 roku)

W celu etnogeograficznego ukazania sposobów dręczenia ludzi i zwierząt gospodarskich przez zmorę na trzech opracowanych mapach zestawiliśmy informacje, stanowiące pokłosie prac badawczych PAE, z 227 miejscowości objętych eksploracją terenową (lata 1980–1990 i 2000–2002). W celu uściślenia chronologii zaznaczyliśmy na nich również niektóre dawniejsze dane na ten temat, wyekscerpowane z wybranych prac ludoznawczych i etnograficznych z połowy XIX wieku i pierwszych trzech dekad XX wieku (wyłącznie te, które dało się zaopatrzyć w sygnatury badawcze i zmapować, zob. aneks 1).

Pierwsza mapa zatytułowana *Postać półdemoniczna zwana zmorą dręczy ludzi* ukazuje występowanie w Polsce motywów najczęściej pojawiających się w narracjach informatorów atlasowych, dotyczących szeroko rozumianego dręczenia: omawiana istota dusiła i gniołła ludzi, siadając im najczęściej na piersiach (rzadziej wkładała im język do ust czy ssała sutki). Stosunkowo liczne informacje widoczne na mapie pozyskano podczas badań atlasowych, zadając w tym celu indagowanym konkretne pytanie kwestionariuszowe o charakterze otwartym: „3. W jaki sposób zmory dręczą ludzi śpiących: d) dławią, duszą siadając na piersi? e) całują ofiarę wkładając ofierze język do ust? f) wysysają krew, mleko z ofiary? Jeżeli we wsi znane są inne sposoby dręczenia – należy zapisać” (Gajek 1980: 44).

Przekonanie o tym, że zmora dręczy ludzi siadając im najczęściej na piersiach (bądź też w inny sposób), było popularne w Polsce nie tylko w latach 80. XX wieku, ale też w trakcie późniejszych badań (zob. il. 1.). Stwierdzono je aż w 187 badanych wsiach (82,3% ogółu), częściej wśród ludności rodzimej (79,6%) aniżeli napływowej. Na Ziemiach Odzyskanych odnotowano je wśród osób przybyłych z różnych stron Polski (np. dawnego Poznańskiego, Lubelskiego, Rzeszowskiego, Kieleckiego) oraz Ukrainy i Białorusi (dawnie Lwowskie, Nowogródzkie, Tarnopolskie). Trudno jednak formułować bardziej precyzyjne wnioski o zasięgu występowania omawianego zjawiska, gdyż w kwestionariuszach PAE rzadko sygnalizowano pochodzenie konkretnych osadników; brakuje również danych o tym, czy pozyskane relacje dotyczą poprzednich miejsc zamieszkania czy też raczej sytuacji zastanej przez nich po osiedleniu.

Konfiguracja znaków, widoczna na mapie jako zasięg zwarty, świadczy o tym, że omawiane przekonanie było silnie rozpowszechnione w Polsce w czasie badań atlasowych, co może świadczyć o jego dawności i mocnym umocowaniu w kulturze wiejskiej co najmniej od połowy XIX stulecia (można przypuszczać, że znano je znacznie wcześniej). Wskazują na to między innymi liczne dane z literatury ludoznawczej (szare punkty), odnotowane szczególnie licznie w zachodniej i południowej części kraju (ówczesne Poznańskie, Krakowskie, Rzeszowskie, Lubelskie).

Pytania kwestionariuszowe na podstawie którego opracowano mapę:

Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego (Wybrane zagadnienia z zakresu kultury duchowej - dział demonologia. Kwestionariusz - notatnik terenowy nr X. Oprac. J. Gajek. Wrocław 1980, rozdział XVII:*

Zmory żeńskie i męskie, s. 44.

3. W jaki sposób zmory dręczą ludzi śpiących:

d/ dławią, duszą siadając na piersi? [...]

e/ całują ofiarę wkładając offerę język do ust?

f/ wysysają krew, mleko z ofiary?

Jeśli we wsi znane są inne sposoby dręczenia - należy zapisać"

Uwagi:

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1980-1990 oraz 2000-2002).
2. Mapa dotyczy okresu od drugiej połowy XIX wieku do początku XXI wieku. Dane najstarsze, zaznaczone na szaro dotyczą informacji wyekscerpowanych z: „Dziela Wszystkie” O. Kolberga, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, „Lud” oraz „Zaranie Śląskie” (zob. *Aneks 1 i Aneks 2*).
3. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.
2. Na mapie w celach porównawczych zaznaczono również przybliżony zasięg występowania przekonania o dręczeniu zwierząt przez zmorę (zob. więcej: mapa 2).
3. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książnik.

II. 1.

Postać półdemoniczna zwana zmorą dręczy ludzi

Druga mapa zatytułowana *Postać półdemoniczna zwana zmorą dręczy zwierzęta* przybliży występowanie w Polsce nieco mniej popularnego przekonania dotyczącego dręczenia zwierząt przez zmorę (głównie koni, którym zaplatała warkocz na grzywie, bądź je ujeżdżała). Należy jednak zaznaczyć, że dane dotyczące różnych form szkodzenia zwierzętom przez zmorę pozyskano podczas badań atlasowych spontanicznie (stąd na mapie występują liczne braki odpowiedzi). W kwestionariuszu nie znalazło się bowiem stosowne pytanie na ten temat, skupiono się raczej na badaniu różnorodnych form szkodzenia zmory ludziom (Gajek 1980: 44). Wyfaniający się na mapie obraz etnograficzny należy w tym przypadku traktować jako przybliżony (zob. il. 2.).

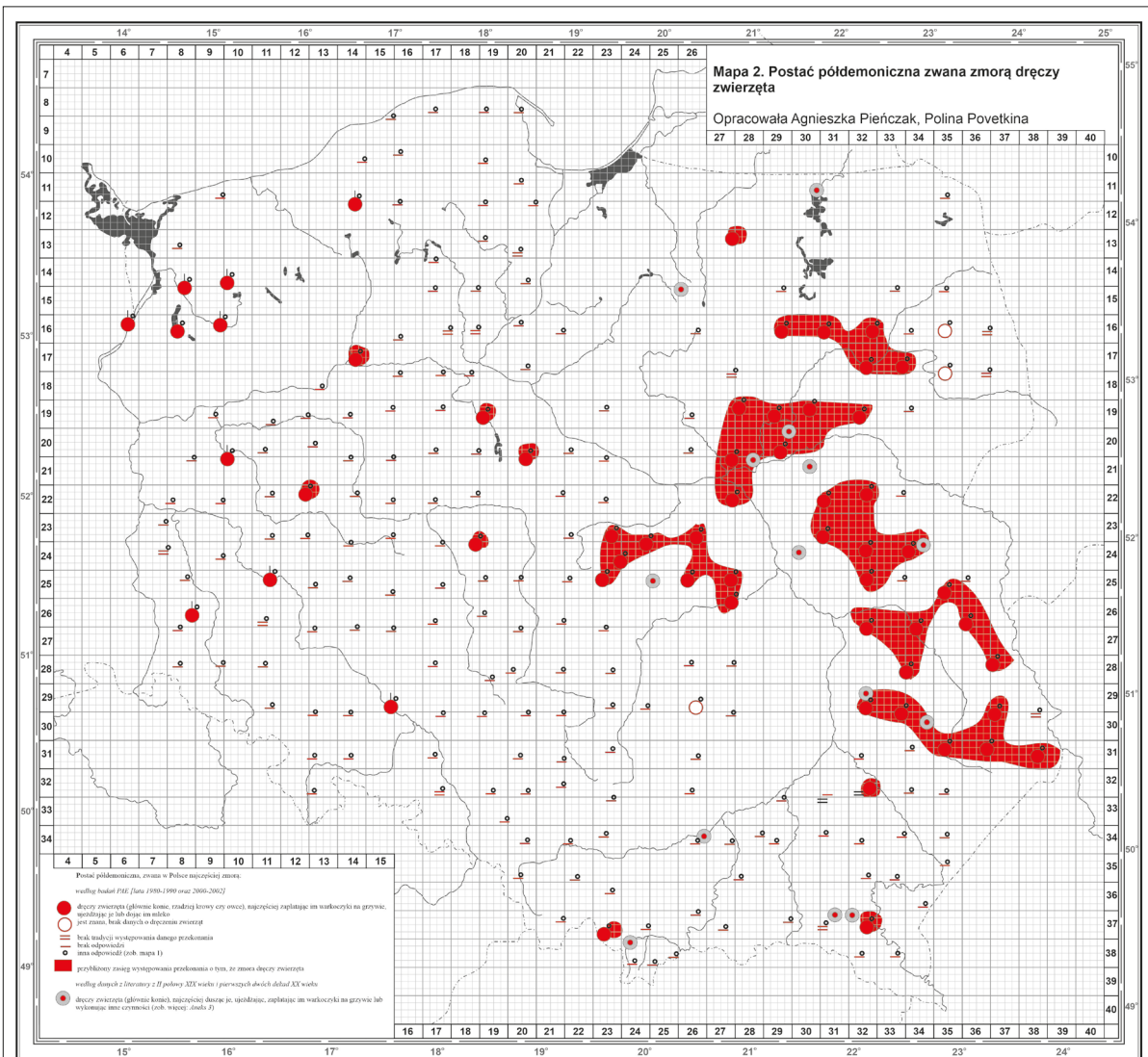
Z przeprowadzonych badań wynika, że w latach 80. XX wieku i 2000–2002 wyobrażenie dotyczące dręczenia zwierząt przez zmorę było mniej rozpowszechnione aniżeli poprzednie omawiane przez nas przekonanie, ponadto było przestrzennie ograniczone głównie do wschodniej i centralnej części kraju (sporadycznie odnotowano go również w Wielkopolsce). Powyższe przekonanie pamiętano zaledwie w 56 badanych wsiach (24,46% ogółu), częściej wśród ludności rodzimej (82,14% przypadków) aniżeli napływowej. Istotne jest jednak to, że na ziemiach zachodnich i północnych stwierdzono je głównie wśród osób przybyłych z południowo-wschodniej i wschodniej Polski (np. dawne Kieleckie, Lubelskie czy Rzeszowskie) oraz osób przesiedlonych po II wojnie światowej z Ukrainy i Białorusi (dawne Lwowskie, Poleskie, Wołyńskie, Nowogródzkie). Z dostępnych relacji rzadko wynika, czy to wyobrażenie odnosi się do poprzednich czy obecnych miejsc zamieszkania. Można jednak założyć, że jego dłuższe utrzymywanie się w tradycji słownej wspomnianych obszarów i konfiguracja zasięgu powstałego na mapie świadczy o bardziej wschodnim charakterze tego przekonania (zob. il. 2.). Tezę tę potwierdzają dodatkowe dane pochodzące z literatury ludoznawczej (szare punkty), odnotowane tylko w kilkunastu rozproszonych miejscowościach na wschodzie kraju.

Tabela 1. Istota mitologiczna, zwana w Polsce najczęściej zmorą, szkodzi zwierzętom gospodarskim*

Rodzaj czynności	plecie grzywy koniom (rzadziej ogony) lub wykonuje podobne czynności	siedzi, ujeżdża zwierzęta (głównie konie)	doi je	dusi je	podano jedynie, że męczy zwierzęta	wykonuje inne czynności
motyw znany we wsiach z ludnością miejscową	40	14	3	7	3	3
motyw znany we wsiach z ludnością napływową	9	2	–	–	–	2
Ogółem:	49	16	3	7	3	5

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE z zakresu demonologii ludowej

* informacje dotyczą 56 wsi; w jednej wsi stwierdzano niekiedy kilka różnych motywów

Uwagi:

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1980-1990 oraz 2000-2002).
2. Mapa dotyczy okresu od drugiej połowy XIX wieku do początku XXI wieku. Dane najstarsze, zaznaczone na szaro dotyczą informacji wyekscerpowanych z: „Dziela Wszystkiego” O. Kolberga, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, „Wiśła, Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny” oraz „Lud” (zob. *Aneks 1 i Aneks 3*).
3. Dane pozytywne dotyczące dręczenia zwierząt przez zmorę pozyskano spontanicznie (w kwestionariuszu brakuje na ten temat konkretnego pytania), w związku z tym na mapie widoczne są częste braki odpowiedzi, a zasięgi ukazane metodą powierzchniową są przybliżone.
3. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Księżnik.

II. 2. Postać półdemoniczna zwana zmorą dręczy zwierzęta

Dodajmy również, że w analizowanych narracjach respondentów atlasowych pojawiły się różne konkretyzacje form szkodenia zwierzętom gospodarskim przez zmorę. Najczęściej wymienianą przez nich czynnością było zaplatanie przez nią koniom grzywy lub ogona; pozostałe motywy były znacznie rzadsze (zob. tabela 1.).

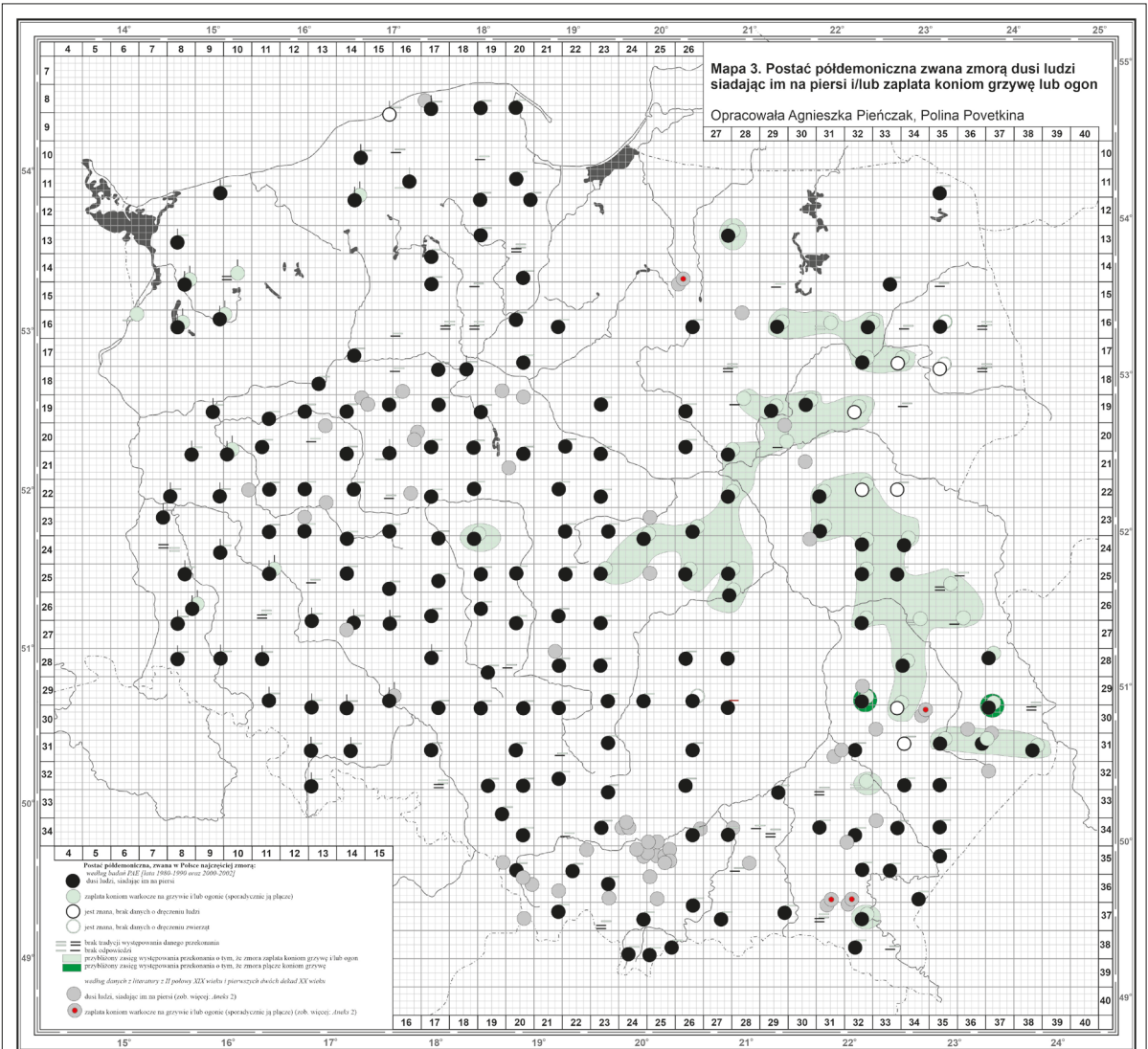
Trzecia mapa (il. 3.) zatytułowana *Postać półdemoniczna zwana zmorą dusi ludzi siadając im na piersi i/lub zaplata koniom grzywę lub ogon* łączy ze sobą dwa różne motywy dotyczące analizowanej postaci mitologicznej. Dane dotyczące duszenia ludzi przez zmorę poprzez siadanie im na piersi (czarne punkty na mapie) otrzymano na podstawie przytoczonego wcześniej pytania kwestionariuszowego numer 3, natomiast informacje dotyczące zaplatania koniom grzywy lub ogona (zielone punkty) są spontaniczne.

Z badań wynika, że w latach 80. XX wieku i 2000–2002 pierwszy omawiany motyw był dość popularny w Polsce, występując w 178 badanych wsiach (78,4% ogółu), częściej wśród ludności rodzimej (79,7% przypadków) aniżeli napływowej. Na ziemiach zachodnich i północnych stwierdzono go głównie wśród osadników z centralnej oraz południowo-wschodniej i wschodniej Polski (np. dawne Poznańskie, Kieleckie, Lubelskie, Rzeszowskie) oraz wśród osób przesiedlonych po II wojnie światowej z Ukrainy i Białorusi (dawne Lwowskie, Poleskie, Wołyńskie, Nowogródzkie). Powszechność tego wątku dodatkowo potwierdzają liczne dane wyekscerpowane z dawniejszej literatury ludoznawczej i etnologicznej (szare punkty), odnotowane szczególnie licznie w ówczesnym Poznańskim, Krakowskim, Rzeszowskim i Lubelskim. Można zatem sądzić, że powszechność omawianego przekonania w analizowanym okresie świadczy o tym, że dręczenie ludzi przez zmorę poprzez siadanie im na piersi należało faktycznie do głównych funkcji omawianej postaci mitologicznej.

Drugi motyw dotyczący plecenia koniom grzywy lub ogona jest rzadszy i występuje bardziej lokalnie. Stwierdzono go w zaledwie 49 badanych miejscowościach (21,58% ogółu), głównie wśród ludności rodzimej (81,6% przypadków). Na ziemiach zachodnich i północnych znano go głównie wśród osadników wywodzących się z południowo-wschodniej części kraju (np. dawne Kieleckie, Lubelskie, Rzeszowskie) oraz osób przesiedlonych z dawnych Kresów Wschodnich (Poleskie, Tarnopolskie, Nowogródzkie). Tylko w jednym przypadku wiemy, że omawiane przekonanie funkcjonowało w poprzednim miejscu zamieszkania respondenta (Kieleckie)²¹. Istnienie motywu na przełomie XIX i XX wieku potwierdzają również sporadyczne dane wyekscerpowane z literatury ludoznawczej i etnologicznej (szare punkty z czerwoną kropką), dotyczące czterech miejscowości rozrzuconych na wschodzie Polski.

Dodajmy, że w relacjach indagowanych pojawiły się różne warianty odpowiedzi dotyczące rodzaju czynności wykonywanych przez zmorę (plecenie, plątanie,

21 Mechowo, k. Pyrzyc – informację podał mężczyzna pochodzący z okolic Końskich.

Pytania kwestionariuszowe na podstawie którego opracowano mapę:

Kwestionariusz *Polskiego atlasu etnograficznego (Wybrane zagadnienia z zakresu kultury duchowej - dział demonologia. Kwestionariusz - notatnik terenowy nr X. Oprac. J. Gajek. Wrocław 1980, rozdział XVII. Zmory żeniskie i męskie, s. 44:*

- 3. W jaki sposób zmory dręczą ludzi śpiących:
    - d' dławią, duszą siadając na piersi? [...]
    - e' całą ofiarę wkładając ofierze język do ust?
    - f' wysysają krew, mleko z ofiary?
- Jeśli we wsi znane są inne sposoby dręczenia - należy zapisać".

W kwestionariuszu nie znalazło się konkretne pytanie dotyczące dręczenia zwierząt przez zmorę, uzyskane odpowiedzi są spontaniczne.

Uwagi:

1. Mapa powstała na podstawie badań przeprowadzonych na potrzeby *Polskiego atlasu etnograficznego* (lata 1980-1990 oraz 2000-2002).
2. Mapa dotyczy okresu od drugiej połowy XIX wieku do pierwszych trzech dekad XX wieku. Dane najstarsze, zaznaczone na szaro, dotyczą informacji wyekscerpowanych z: „Dziela Wszystkie” O. Kolberga, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, „Lud” oraz „Zaranie Śląskie” (zob. *Aneks 1, Aneks 2, Aneks 3*).
3. Pionową kreską oznaczono dane uzyskane we wsi z osadnikami lub przesiedleńcami.
4. Na mapie w celach porównawczych zaznaczono również przybliżone zasięgi występowania i zaplataniu/plączeniu koniom grzyw (ogólnie o dręczeniu zwierząt przez zmorę, zob. mapa 2).
5. Mapę podkładową w wersji elektronicznej wykonała Kamilla Książek.

II. 3.

Postać półdemoniczna zwana zmorą dusi ludzi siadając im na piersi i/lub zaplata koniom grzywę lub ogon

zawijanie, kręcenie) bądź miejsca jej wykonywania na ciele konia (grzywa, ogon, niekiedy brak takich danych). Najczęściej jednak opowiadano o pleceniu przez tę istotę końskiej grzywy (68% narracji), pozostałe odpowiedzi były w zasadzie marginalne (zob. tabela 2.).

Tabela 2. Istota mitologiczna, zwana w Polsce najczęściej zmorą, plecie koniom grzywy lub ogony*

Rodzaj czynności	plecie grzywy	plecie grzywy i ogony	plącze grzywy	zawija grzywy	kręci grzywy	plecie warkoczyki
motyw znany we wsiach z ludnością miejscową	28	5	2	1	2	1
motyw znany we wsiach z ludnością napływową	6	2	-	-	1	1
Ogółem:	34	7	2	1	3	2

Opracowanie własne na podstawie kwestionariuszy PAE z zakresu demonologii ludowej

* informacje pochodzą z 49 wsi, w których znano tę formę szkodzenia (zob. tabela 1)

Konkluzje

Analiza porównawcza danych o zmorze pochodzących z XIX wieku i pierwszych dekad XX stulecia oraz późniejszych materiałów atlasowych podkreśla szczególną wartość dokumentacyjną tych ostatnich. Mówimy tu bowiem o danych porównywalnych, możliwych do ukazania w formie przestrzennej na mapach (badania dla potrzeb *Polskiego atlasu etnograficznego* prowadzono niemal w całej Polsce, mniej więcej w tym samym okresie, stosując w tym celu identyczny kwestionariusz wywiadu). Eksplorowano bowiem nie tylko tereny autochtoniczne, ale też tzw. Ziemie Odzyskane, zamieszkałe w znacznej mierze przez osadników i przesiedleńców przybyłych po II wojnie światowej z różnych stron. Współcześnie, dzięki informacjom pozyskanym z tych zróżnicowanych kulturowo i etnicznie obszarów, można nie tylko konstruować kolejne mapy etnogeograficzne, ale też na nowo odczytywać przemiany w ludowej wizji świata przedstawicieli badanych społeczności, w tym żywotność wątków i motywów demonologicznych.

Opracowanie na mapach dawniejszych materiałów ludoznawczych i etnograficznych wraz z późniejszymi danymi atlasowymi pozwoliło nie tylko na wytyczenie zasięgu występowania w Polsce przekonań o tym, że zmora najczęściej dręczy ludzi, rzadziej zwierzęta domowe, ale też ukazanie przemian ich granic w czasie i przestrzeni. W przypadku materiałów pochodzących z drugiej połowy XIX i początków XX wieku można mówić raczej o przybliżonym obrazie rozpowszechnienia omawianych wierzeń; można go jednak nieco uszczegółowić analizując również pozostałe

dane dotyczące obszarów, które nie znalazły się na opracowanych mapach (zob. il. 1. i 2. oraz aneksy 2. i 3.).

Szczególnie istotne jest to, że mapowanie pozwala na porównanie obecnych i dawnych obszarów występowania odrębnych motywów mitologicznych, o czym świadczy mapa 3 (il. 3.) o duszeniu ludzi przez zmorę siadającą na piersi i zaplataniu przez nią grzyw zwierzętom domowym (połączona z tabelami w aneksach). Ponownie pojawia się jednak tu problem z klasyfikacją, która nigdy całkowicie nie odbija swoistości analizowanego materiału – sklasyfikowane przez nas motywy spotykane w opowiadaniach nie zawsze w pełni korelują z grupami motywów wyodrębnionych przez Józefa Gajka w kwestionariuszu poświęconym demonologii ludowej (grupie motywów „d) dławią, duszą siadając na piersi” z kwestionariusza J. Gajka odpowiadają pierwsze dwie grupy z naszego zestawienia: „1) dusi czyli gniecie” i „2) tłoczy /ciśnie/ gniecie/ dławią/ przygniata/ przysiada/ nasiada/ przywala sobą/ przyciska piersi lub nogi/ siada na piersiach (człowiek czuje ciężkość)”). Praca badawcza z danymi źródłowymi zdeponowanymi w cieszyńskim Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego pozwala jednak ten problem rozwiązać i ukazać na mapie wyłącznie konkretny motyw z opisów, którego poszukuje dany badacz.

Zaprezentowane w aneksach 2 i 3 lokalizacje pięćdziesięciu sposobów dręczenia ludzi i czternastu sposobów dręczenia zwierząt przez zmorę wyekscerpowane z prac ludoznawczych i etnograficznych mogą w przyszłości być pomocne przy konstruowaniu kolejnych map dotyczących rozpowszechnienia innych motywów mitologicznych i dynamiki zmian obszaru ich funkcjonowania.

Aneks 1.

Miejscowości z literatury ludoznawczej i etnograficznej, które zaopatrzone w sygnatury badawcze PAE i umieszczono na mapach (dane od drugiej połowy XIX w. do lat 30. XX stulecia)

	Miejscowość	Sygnatura badawcza PAE	Źródło
1.	Babidół, k. Gdańska	20.11.I	Kolberg 1965: 423–424
2.	Babimost	10.22.VIII	Knoop 1895: 17
3.	Białobrzegi, k. Łańcuta	33.34.VI	Świątek 1902: 356
4.	Biskupice, k. Wieliczki	25.35.VI	Udziela 1900: 409
5.	Bratkowice, k. Rzeszowa	31.34.VII	Saloni 1908: 131
6.	Brenna, k. Cieszyna	20.36.VIII	Świbówna 1929: 98
7.	Brzezówka, k. Ropczyc	30.34.X	Udziela 1886: 112
8.	Czarny Dunajec, k. Nowego Targu	24.38.II	Kantor 1907: 148, 216
9.	Czasław, k. Wieliczki	25.35.XIV	Udziela 1900: 411
10.	Czułów (Krakowskie)	23.34.XII	Taroniowa 1905: 314
11.	Częstochowa	21.30.VIII	Kolberg 1967a: 479

	Miejscowość	Sygnatura badawcza PAE	Źródło
12.	Denków (dzielnica Ostrowca Świętokrzyskiego)	29.29.XVI	Kolberg 1964: 147
13.	Gaj, k. Zabierzowa	24.34.V?	Udziela 1900: 403–404
14.	Gardna Wielka, k. Słupska	16.8.XIV	Kolberg 1965: 414–417
15.	Gdów, k. Wieliczki	28.35.XI	Udziela 1900: 402
16.	Gniewkowo, k. Inowrocławia	19.18.XVI	Kolberg 1962b: 266
17.	Gniezno	16.20.XI/XII	Knoop 1895: 15, 16
18.	Gościejew, k. Obornik	14.19.IV	Knoop 1895: 16
19.	Górki Wielkie, k. Cieszyna	20.36.III	Sławiczek 1939: 50–51
20.	Grabie, k. Wieliczki	25.34.XIV	Udziela 1900: 401–403, 406
21.	Grębów, k. Tarnobrzegu	31.31.XV	Wierchowski 1890: (186)
22.	Grzmiąca, k. Szczecinka	13.13.III	Kolberg 1965: 437–438
23.	Iwonicz, k. Krosna	31.37.II	Gustawicz 1901: 255
24.	Izbica, k. Słupska	17.8.IX	Kolberg 1965: 423
25.	Jadów, k. Wyszkowa	30.21.VII	Kolberg 1970: 387
26.	Jaksice, k. Koszyc	26.34.VIII	Wasilewski 1892: 200–201
27.	Jaworzynka, k. Cieszyna	20.37.XI	Zawada 1932: 118–120
28.	Jurków, k. Brzeska	27.35.XIV	Kosiński 1904: 14
29.	Kończyce Małe, k. Cieszyna	19.35.XII	Koczvara 1911: 67
30.	Kościan	13.22.XV	Kolberg 1962e: 41–42
31.	Kotowa Wola, k. Tarnobrzegu	31.31.XII	Wierchowski 1890: (186)
32.	Krynice, k. Tomaszowa	36.31.XII	Skrzyńska 1890, s. 109
33.	Krzestawice, k. Myślenic	25.36.II	Udziela 1900: 403
34.	Leszno	13.24.VI	Kolberg 1962e: 42
35.	Lipnik, k. Myślenic	25.36.I	Udziela 1900: 400, 406, 411
36.	Lipowiec, k. Cieszyna	20.36.VII	Niesłanik 1930: 41–42
37.	Łukówiec, k. Garwolina	30.24.III/IV	Ulanowska 1884: (291, 296)
38.	Międzyrzec Podlaski, k. Radzyna Podlaskiego	34.24.III	Z. A. K. 1899: 51–52
39.	Miłosław, k. Wrześni	16.22.VII/XI	Kolberg 1962e: 44
40.	Mnichów, k. Jędrzejowa	26.31.I	Jaskłowski 1904: 80
41.	Modliborzyce, k. Janowa Lub.	33.30.XIII	Dzikowski 1902: 439
42.	Modlnica, k. Krakowa	24.34.VI	Kolberg 1962c: 69–72
43.	Morownica, k. Kościana	12.23.VIII	Kolberg 1962e: 42
44.	Mysłaków, k. Łowicza	25.23.V	Wawrzeńczycki 1907: 237
45.	Nadrybie, k. Łęczna	35.27.X	Bogdanowiczówna 1896: 346
46.	Ocieka, k. Ropczyc	30.34.VII	Udziela 1924: 132–133
47.	Ochojno, k. Wieliczki	24.35.VIII	Udziela 1900: 404
48.	Olsztynek	26.15.I	Toeppen 1892a: 178, 179; parafraza: Kolberg 1966: 72–73; Toeppen 1892b: 779, 783

Miejscowość	Sygnatura badawcza PAE	Źródło
49. Porządzie, k. Wyszkowa	29.20.IV	Kolberg 1970: 387
50. Raciborsko, k. Wieliczki	25.25.V	Udziela 1900: 401
51. Radłów, k. Tarnowa	27.34.XII	Gawętek 1910: 59–60
52. Rogoźno, k. Obornik	15.19.V	Knoop 1895: 17, 18
53. Ropczyce	30.34.XV	Sulisz 1906: 75; Udziela 1886: 112
54. Rybitwy, k. Krakowa	25.34.XIII	Udziela 1900: 408
55. Rzozów, k. Krakowa	24.35.V	Udziela 1900: 409–411
56. Serock, k. Wyszkowa	21.28.III/IV	Kolberg 1970: 387
57. Siekierki, k. Poznania	15.21.VI	Kolberg 1877: 21
58. Siemianice, k. Kępna	14.27.VI	Z. S. 1912: 41
59. Siercza, k. Wieliczki	25.35.I	Udziela 1900: 407
60. Skawica, k. Suchej	23.36.XV	Kosiński 1904: 14
61. Skorczyce, k. Kraśnika	32.29.VII	Hempel 1894: 366
62. Sławkowice, k. Wieliczki	25.35.VII	Udziela 1900: 402
63. Służewo, k. Aleksandrowa Kujawskiego	20.19.III	Kolberg 1962b: 266
64. Sompolno, k. Koła	20.21.IX	Kolberg 1962b: 266
65. Sopotnia Mała, k. Żywca	22.37.II	Kosiński 1904: 14
66. Stadniki, k. Myślenic	25.35.XI	Udziela 1900: 401–402, 408–409
67. Staromieście (dzielnica Rzeszowa)	32.34.XIII	Saloni 1908: 131
68. Stryszowa, k. Myślenic	25.35.XI	Udziela 1900: 403
69. Swoszowice (dzielnica Krakowa)	24.35.III	Udziela 1900: 405
70. Szamotuły	13.20.III	Kolberg 1962e: 39
71. Świątniki Górne, k. Wieliczki	24.35.VIII	Udziela 1900: 404
72. Tomaszowice, k. Krakowa	24.34.VI	Kolberg 1962c: s. 73
73. Tomaszów Lubelski	37.32.V	Kolberg 1962d: 99
74. Węgorzewo	30.11.XII	Kolberg 1966: 74
75. Wielbark, k. Szczytna	28.16.II	Toeppen 1892a: 178; parafraza: Kolberg 1966: 72
76. Wzdów, k. Krosna	32.37.I	Kolberg 1973: 31
77. Wieluń	20.28.I	Kolberg 1967a: 479
78. Wola Filipowska, k. Chrzanowa	23.34.VI	Kolberg 2005: 389; Ulanowska 1888: 73
79. Wola Baranowska, k. Tarnobrzegu	30.32.XI	Wierzchowski 1890: (186)
80. Zalasowa, k. Tarnowa	28.35.VIII	Pawłowicz 1896: 237
81. Zamość	36.30.XIV	Kolberg 1962d: 99
82. Zator, k. Oświęcimia	22.35.IV	Kosiński 1904: 14
83. Zdziechowa, k. Gniezna	16.20.VIII	Knoop 1895: 16
84. Żabno, k. Krasnegostawu	34.30.VII/VIII	Dąbrowska 1902: 436–437; 1904: 102
85. Żołyńia, k. Łańcuta	33.34.I	Cisek 1889: (77)–(78)
86. Żywiec	21.36.XII	Gustawicz 1909: 358–340

Opracowanie własne na podstawie analizowanej literatury ludoznawczej i etnograficznej (zob. *Bibliografia*)

Aneks 2.

Kategoryzacja działań szkodzących zmory wobec ludzi. Stan w literaturze ludoznawczej i etnograficznej (dane od lat 30. XIX w. do lat 40. XX stulecia)

	Sposób dręczenia ludzi	Liczba opisów	Lokalizacje opisów (w układzie alfabetycznym)
1.	<p>dusi (czyli gniecie, ciśnie)</p> <p>Czasownik bardzo często spotykany w opowiadaniach, stąd też wyodrębniamy go jako samodzielny typ.</p>	132	<p>pow. białostocki (ok. Trzciannego, Goniądza i Moniek); ziemia dobrzyńska; Galicja Zachodnia (Skawica, Zator); obszar od Gdowa po Bochnię; Iwonicz; Kaliskie; Krakowskie (w tym Biskupice, Czaśław, Gaj, Gdów, Grabie, Jaksice, Lipnik, Modlnica, Ochojno, Raciborsko, Rybitwy, Sławkowice, Stadniki, Stryszowa, Swoszowice, Świątynki Górne, Tomaszowice)*; Krynice; Kujawy (Gniewkowo; Służewo; Sompolno); Mazury („z nad Wisły i Narwi”); Mazowsze (w tym Mysłaków, Jadów, Porządzie i Serock); Modliborzycze; Śląsk Cieszyński (w tym Brenna, Górki Wielkie, Jaworzynka i Kończyce Małe); Lubelskie (w tym Zamość, Tomaszów); Łukówiec; Małborskie; Małopolska (Tatry, dolina Kościeliska i okolice); Mazury Pruskie (w tym ok. Działdowa, Olsztynek, Wielbark)*; ok. Pińczowa; pow. olkuski (ok. Sławkowa); Pomorze (w tym ok. Chojnic; Gardna Wielka, Izbica); W. Ks. Poznańskie (w tym Babimost, Gniezno, Gościejew, Kościan; ok. Kórnik; Szamotuły; ok. Szmigła, Miłosław; Morownica; Rogoźno, Zdziechowa; ok. Odolanowa i Ostrzeszowa); Radłów; Radomskie (Denków); Rzeszów (Staromieście); Siemianice; Tarnowskie – Rzeszowskie; ok. Turobina; Sieradzkie; pow. tarnobrzeski i niski (Grębów, Kotowa Wola, Wola Baranowska); Skorzycze; pow. zwiąhelski (Jurkowszczyzna); Wzdów; Żabno; Żołyńa; Żywiec; cztery opisy bez lokalizacji</p>
2.	<p>tłoczy /ciśnie/ gniecie/ dławi/ przygniata/ przysiadła/ nasiada/ przywala sobą/ przyciska piersi lub nogi/ siada na piersiach (człowiek czuje ciężkość)</p> <p>Czasowniki te łączą odcień semantyczny gniesienia, przyciskania (zwykle piersi człowieka), stąd też zestawiono je razem.</p>	93	<p>Białobrzegi; pow. białostocki (zob. pkt. 1); Bratkowice; obszar od Gdowa po Bochnię; Galicja Zachodnia (Jurków, Sopotnia Mała, Zator); Kaliskie; Krakowskie (w tym Czułów, Wola Filipowska, Gaj, Grabie, Krzesławice, Lipnik, Raciborsko, Stadniki, Rzozów)*; Krynice; Lubelskie (w tym Tomaszów i Zamość); ok. Łukowa i Siedlec; Małborskie; Małopolska (ok. Sułkowic); Mazury Pruskie (w tym ok. Działdowa; Olsztynek, Wielbark, Węgobork)*; pow. olkuski (ok. Sławkowa); ok. Pińczowa; Sieradzkie; Skorzycze; Śląsk Cieszyński (w tym Górki Wielkie i Jaworzynka); Tarnowskie – Rzeszowskie (w tym ok. Biecza; Rzeszów – Staromieście); ok. Ropczyc (w tym Brzezówka, Ocieka, Ropczycze); pow. tarnobrzeski i niski (zob. pkt. 1); Radomskie*, Pomorze (Kaszuby; ok. Chojnic, Gardna Wielka, Izbica); ok. Turobina; W. Ks. Poznańskie (w tym Biskupice, Janków, Leszno, Morownica; ok. Kórnik i Odolanowa); Wzdów; pow. zwiąhelski (zob. pkt. 1); Żołyńa; Żywiec; dwa opisy bez lokalizacji</p>
3.	<p>dręczy/ męczy/ „morzy”/ trapi/ martwi / morduje/ dokucza</p> <p>Informatorzy często używają bardziej ogólnych czasowników, aby opisać szkodzące działania zmory wobec ludzi.</p>	48	<p>Częstochowa; Mazury (w tym ok. Działdowa i Olsztyńska)*; Krakowskie (w tym Gaj, Lipnik, Modlnica, Ochojno); Krynice; Lubelskie; Łukówiec; obszar od Gdowa po Bochnię; Pomorze (Kaszuby, Babidół, Gardna Wielka, Grzmiąca, Izbica); Powiśle; Sieradzkie; ok. Sułkowic; Śląsk Cieszyński (w tym Lipowiec); Tarnowskie – Rzeszowskie (w tym ok. Biecza; Zalasowa); W. Ks. Poznańskie (w tym ok. Odolanowa, Ostrzeszowa i Zdziechowa; Leszno, Rogoźno); ok. Turobina; Wieleń; Żabno; jeden opis bez lokalizacji</p>
4.	<p>ssie krew</p>	41	<p>Basiówka; Czarny Dunajec; Krynice; Łukówiec; Mazury z nad Wisły i Narwi; Mazury Pruskie*; obszar od Gdowa po Bochnię; Ocieka; Krakowskie (w tym Grabie, Jaksice, Modlnica, Sierca, Tomaszowice, Wola Filipowska)*; Lubelskie (w tym Tomaszów, Zamość); Mnichów; ok. Odolanowa i Kórnik; ok. Pińczowa; ok. Sławkowa; Śląsk Cieszyński (w tym Jaworzynka i Kończyce Małe); Tarnowskie – Rzeszowskie (w tym ok. Biecza); jeden opis bez lokalizacji</p>
5.	<p>sprawia, że nie można się ruszyć (np. trzyma za ręce)</p>	25	<p>pow. białostocki (zob. pkt. 1); obszar od Gdowa po Bochnię; Gardna Wielka; Izbica; Krakowskie (w tym Czułów, Grabie, Sławkowice, Stadniki); Modliborzycze; Skawica; ok. Sułkowic; pow. tarnobrzeski i niski (zob. pkt. 1); W. Ks. Poznańskie (w tym Biskupice; ok. Kórnik); Śląsk Cieszyński; ok. Turobina; Wielbark*; Żołyńa; Żywiec; jeden opis bez lokalizacji</p>

Sposób dręczenia ludzi	Liczba opisów	Lokalizacje opisów (w układzie alfabetycznym)
6. osłabia, sprawia, że człowiek źle wygląda, jest blady, chudy, zmęczony	21	Krakowskie (w tym Lipnik, Ochojno, Raciborsko, Rzożów, Tomaszowice); Lubelskie (w tym Tomaszów, Zamość); obszar od Gdowa po Bochnię; ok. Odolanowa i Kórnik; Pomorze (Kaszuby, ok. Chojnic; Gardna Wielka); Rzeszów (Staromieście); Sieradzkie; Śląsk Cieszyński (w tym Jaworzynka); Zator; jeden opis bez lokalizacji
7. włazi od nóg człowieka, potem coraz wyżej, na brzuch i piersi	19	obszar od Gdowa po Bochnię; Lubelskie; Ropczyce i okolice; pow. tarnobrzeski i niski w Galicji (zob. pkt.1); Krakowskie (w tym Krzesławice, Lipnik, Stadniki); Skawica; Skorzycze; ok. Turobina; Wzdów; jeden opis bez lokalizacji
8. wywołuje duszności, trudności w oddychaniu	19	ok. Biecz; ok. Działdowa*; obszar od Gdowa po Bochnię; Krakowskie (w tym Grabie, Ochojno); Leszno; Lubelskie; Malborskie; ok. Ostrzeszowa; ok. Sławkowa; Śląsk Cieszyński; pow. tarnobrzeski i niski (zob. pkt. 1); Żywiec; dwa opisy bez lokalizacji
9. sprawia, że nie można mówić albo wołać o pomoc (np. zatyka usta)	16	ok. Kórnik; Krakowskie (Czułów, Raciborsko, Sławkowice); Leszno; Olsztynek; Pomorze (Kaszuby, Gardna Wielka, Izbica); Skawica; ok. Sułkowic; Śląsk Cieszyński; Żołynia; jeden opis bez lokalizacji
10. cycka/ ssie człowieka W opowiadaniach może to oznaczać np. wysysanie krwi lub śliny czy ssanie sutek u człowieka.	11	Częstochowa; Denków; Górki Wielkie; Jaworzynka; Lipowiec; Mazury Pruskie*; Porządzie; Wieluń
11. włazi na ręce i nogi, lezie na człowieka (nie od głowy, nóg lub wielkiego palca albo o tym nie wspomniane)	11	pow. białostocki (zob. pkt. 1); Krynice; Kaliskie; Lubelskie; Łukówiec; Ocieka; Tomaszowice; Żabno; Żywiec
12. sprawia, że nie można się obudzić	9	Basiówka; pow. białostocki (zob. pkt. 1); ok. Chojnic; Krakowskie (w tym Wola Filipowska); Morownica; ok. Sławkowa; Śląsk Cieszyński; Żywiec
13. wkłada język do ust człowieka	8	Kaliskie; Łukówiec; Morownica; ok. Kórnik; ok. Odolanowa; Olsztynek*
14. wywołuje ciężki, mocny sen	8	Basiówka; Częstochowa; Modlnica; Morownica; Śląsk Cieszyński (w tym Górki Wielkie); Wieluń; Wola Filipowska; jeden opis bez lokalizacji
15. drapie, zostawia siniaki	7	Górki Wielkie; Kończyce Małe; Krakowskie (w tym Gaj, Grabie); Żabno; jeden opis bez lokalizacji
16. straszy	7	Krakowskie; Mazury Pruskie*; Pomorze, Kaszuby (w tym Izbica); Rzeszów (Staromieście); W.Ks. Poznańskie (Janków)
17. bierze język ofiary i wysysa krew	6	obszar od Gdowa po Bochnię; Krakowskie***; ok. Kórnik
18. dusi, ściska za gardło	6	Jadów; Lipnik; Miłośław; Serock; ok. Ostrzeszowa; pow. tarnobrzeski i niski (zob. pkt. 1);
19. szarpie się/ pasuje się/ moczkuje się	5	Lipnik, Stadniki; Mazury Pruskie*
20. chwytą za piersi albo gardło	4	Krakowskie; Pomorze (Kaszuby); Rzeszów (Staromieście)
21. włazi od wielkiego palca	4	Lipnik; Ocieka
22. zachodzi od głowy człowieka	3	obszar od Gdowa po Bochnię; Grabie; Ropczyce i okolice
23. sprawia, że człowiek oblewa się potem	3	Krakowskie (w tym Lipnik); jeden opis bez lokalizacji
24. kąsa	3	Krakowskie (w tym Gaj, Ochojno)

	Sposób dręczenia ludzi	Liczba opisów	Lokalizacje opisów (w układzie alfabetycznym)
25.	mlaska obok uszu	3	Krakowskie (w tym Grabie); Ropczyce i okolice
26.	sprawia suchość w ustach	3	Krakowskie; Morownica; obszar od Gdowa po Bochnię
27.	ssie krew z piersi	2	Kończyce Małe; ok. Sławkowa
28.	wstawia palec do ust	2	Krakowskie (w tym Lipnik)
29.	sprawia, że człowiekowi robi się zimno	2	Grabie
30.	całuje	2	Mazury (ok. Działdowa)*
31.	liże	2	Mazury (ok. Działdowa)*
32.	obejmuje	2	Mazury (ok. Działdowa); Ocieka
33.	dosiada	2	Radomskie **
34.	wywołuje ciśnienie w żołądku	2	Krakowskie; obszar od Gdowa po Bochnię
35.	próbuje oparzyć	2	Modlnica; Tomaszowice
36.	sprawdza choroby	2	Mazury (ok. Działdowa)*
37.	zamienia/ porywa dzieci	2	Siekierki; Tomaszowice
38.	ssie krew z wargi	1	Krakowskie
39.	rzuca się na śpiących	1	jeden opis bez lokalizacji
40.	skrzeczy nad człowiekiem	1	Krynice
41.	zakłada swe łapy na śpiących	1	Mazury (ok. Działdowa)*
42.	sprawia, że krew uderza do głowy	1	jeden opis bez lokalizacji
43.	bije w policzek	1	Żabno
44.	wysysa ślinę	1	Morownica
45.	wywołuje dręczące sny erotyczne (?)	1	obszar od Gdowa po Bochnię
46.	wywołuje uczucie, jakby człowieka kłuto nożami	1	W.Ks. Poznańskie (Janków)
47.	ssie krew z uszu	1	Ocieka
48.	Jeździ	1	Łukówiec
49.	nie daje spać dzieciom	1	Nadrybie, k. Chełma
50.	grozi zdrowiu domowników lub niepowodzeniem	1	Lubelskie

* zawiera parafrazę pracy M. Toeppena (zob. Toeppen 1892a) przez O. Kolberga

** stanowi odwołanie O. Kolberga do pracy Ł. Gołębiowskiego (zob. Gołębiowski 1884)

*** zawiera odwołanie S. Udzieli do pracy J. Świętka (zob. Świętek 1893)

Opracowanie własne na podstawie analizowanej literatury ludoznawczej i etnograficznej (zob. *Bibliografia*)

Aneks 3.

Kategoryzacja działań szkodzących zmory wobec zwierząt.
Stan w literaturze ludoznawczej i etnograficznej
(dane od drugiej połowy XIX w. do pierwszej dekady XX stulecia)

Lp.	Sposób dręczenia zwierząt	Liczba opisów	Lokalizacje opisów (w układzie alfabetycznym)
1.	dusi	11	Mazowsze (w tym Łukówiec k. Garwolina; Jadów i Serock); Mazury Pruskie (w tym Olsztynek*); Sieradzkie; W. Ks. Poznańskie (ok. Kościana, Szamotoł i Szmigła); jeden opis bez lokalizacji
2.	jeździ, dosiada konia	8	Mazury („z nad Wisły i Narwi”); pow. białostocki (ok. Trzciannego, Goniądza i Moniek); Łukówiec; Porządzie; Radomskie; gub. siedlecka (ok. Łukowa i Siedlec); Żabno; jeden opis bez lokalizacji
3.	męczy, dręczy, trapi, nędzi Informatorzy często używali ogólnych czasowników w celu opisania szkodzących działań zmory wobec zwierząt domowych.	7	pow. białostocki (zob. pkt. 2); gub. siedlecka (zob. pkt. 2); Krakowskie (Jaksice, k. Koszyc); Czarny Dunajec; Mazury („z nad Wisły i Narwi”); Olsztynek; Żabno
4.	przygniata/przysiąda/ „przylegnie”/ uciska/ tłoczy/ dławi	5	Czarny Dunajec; Olsztynek*; Skorzycze; Węgorzewo; Wzdów
5.	splata koniom grzywę, plecie koniom warkocze na grzywach	4	pow. białostocki (zob. pkt. 2); Iwonicz; Olsztynek; Żabno
6.	sprawia, że koń jest spocony, spieniony	4	pow. białostocki (zob. pkt. 2); Czarny Dunajec; Mazury („z nad Wisły i Narwi”); Żabno
7.	sprawia, że koń na bokach ma ślady od jej krótkich nówek, obciera nogami boki	3	Radomskie; gub. siedlecka (zob. pkt. 2); jeden opis bez lokalizacji
8.	odbiera krowie mleko, doi krowę	3	Raciborsko; gub. siedlecka (Międzyrzec Podlaski; ok. Siedlec i Łukowa)
9.	plącze koniom grzywę	2	Wzdów; jeden opis bez lokalizacji
10.	sprawia, że koń się łąka	1	Mazury („z nad Wisły i Narwi”)
11.	bije konia	1	Mazury („z nad Wisły i Narwi”)
12.	„pochemra” (podrapie) konia	1	Wzdów
13.	wydziera koniom grzywę	1	gub. siedlecka (zob. pkt. 2)
14.	nie daje koniom jeść	1	gub. siedlecka (zob. pkt. 2)

* zawiera parafrazę pracy M. Toeppena (zob. Toeppen1892a) przez O. Kolberga

Opracowanie własne na podstawie analizowanej literatury ludoznawczej i etnograficznej (zob. *Bibliografia*)

Bibliografia

- Adler, S. (2011). *Sleep Paralysis. Night-Mares, Nocebos, and the Mind-Body Connection*. New Brunswick–New Jersey: London Rutgers University Press.
- Błahut, E. (1935). Zarys medycyny ludowej i wierzeń leczniczych Śląska Cieszyńskiego. *Zaranie Śląskie*, 11(2), 98–104.
- Bogdanowiczówna, J. (1896). Kilka notatek z medycyny ludowej ze wsi Nadrybie, pow. chełmski. *Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, 10(2), 345–348.
- Bohdanowicz, J. (1994). Demonologia ludowa. Relikty wierzeń w strzygonie i zmory. *Literatura ludowa*, 2, 43–62.
- Budziszewska, W. (1991). Polskie nazwy zmór i niektóre wierzenia z nimi związane. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 27, 17–23.
- Cisek, M. (1889). Materyały etnograficzne z miasteczka Żołyńi w powiecie Przemyskim. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 13, 54–83.
- Ciszewski, S. (1887). Lud rolniczo-górnicy z okolic Sławkowa w powiecie Olkuskim. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 11, 1–129.
- Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego. Pozyskano z: www.archiwumpae.us.edu.pl.
- Czyżewski, F. (1988). Zmora. *Etnolingwistyka*, 1, 133–143.
- Diakowska, E., Kłodnicki, Z. (2010). Demony porywające i odmieniające dzieci. W: Z. Kłodnicki, A. Pieńczak (red.), *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe*, seria: Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego, 9(1) (s. 176–262). Wrocław–Cieszyn: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Uniwersytet Śląski, Uniwersytet Wrocławski.
- Diakowska-Kohut, E. (2012). Polski Atlas Etnograficzny – wyzwania wobec współczesności. *Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, 12, 241–253.
- Dąbrowska, S. (1902). Jak sobie lud wyobraża istoty świata nadprzyrodzonego. *Przyczynek*. *Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, 16(3), 436–437.
- Dąbrowska, S. (1904). Wieś Żabno i jej mieszkańcy (powiat Krasnostawski, gub. Lubelska). *Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, 18(2–3), 89–104.
- Dzikowski, W. (1902). Jak sobie lud wyobraża istoty świata nadprzyrodzonego. *Przyczynek*. *Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, 16(3), 439.
- Dźwigoł, R. (2004). *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Eljasz-Radzikowski, S. (1897). Polscy Górale Tatrzańscy czyli Podhalanie i Tatry na początku wieku XIX. *Lud*, 3, 225–273.
- Gawełek, F. (1910). Przesady, zabobony, środki lecznicze i wiara ludu w Radłowie w pow. Brzeskim. *Materyały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, 11, 48–106.
- Gajek, J. (1980). Demony, półdemony i istoty nadprzyrodzone w opowiadaniach i wierzeniach ludowych. *Kwestionariusz do badań Polskiego Atlasu Etnograficznego nr X pt. Wybrane zagadnienia z zakresu kultury duchowej dział – demonologia*. Wrocław: Pracownia Polskiego Atlasu Etnograficznego.
- Gloger, Z. (1877). Zabobony i mniemania ludu nadnarwiańskiego, tyjące się ptaków, płazów i owadów. *Zbiór wiadomości do Antropologii Krajowej*, 1, 101–107.
- Gołębiowski, Ł. (1884). *Lud polski, jego zwyczaje i zabobony*, t.1. Lwów: Wydawca Adam Kaczurba.

- Grochowski, P. (2018). Zmora. W: V. Wróblewska (red.), Słownik polskiej bajki ludowej, t. 3: p-z (s. 413–419). Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Gustawicz B. (1901). O ludzie Podduklańskim w ogólności, a Iwoniczanach w szczególności, cz. 2. Lud, 7, 241–258.
- Gustawicz B. (1909). Gniolek. Lud, 15, 358–360.
- Hempel, L. (1894). Jak sobie lud wyobraża istoty świata nadprzyrodzonego. Przyczynek. Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny, 8, 366.
- Jaskłowski, W. J. (1904). Wieś Mnichów (w powiecie Jędrzejewskim). Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny, 18 (2–3), 73–88.
- Kantor, J. (1907). Czarny Dunajec. Monografia etnograficzna. Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne, 9, 17–229.
- Karłowicz, J. (1892). Dr. Zibr. Skřítek v lidovém podání staročeském. Praga 1891, str. 50 w 8-ce. 36 grajc. Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny, 5(4), 936–939.
- Kłodnicki, Z. (2001). Polski atlas etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy. Lud, 85, 239–275.
- Knoop, O. (1895). Podania i opowiadania z W. Ks. Poznańskiego. Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny, 9(1), 11–39.
- Koczwarą, J. (1911). Wierzenia ludowe w Małych Końcycach, koło Zebrzydowic na Śląsku. Lud, 17, 60–71.
- Kolberg, O. (1877). Rzecz o mowie ludu wielkopolskiego. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej, 1, 3–36.
- Kolberg, O. (1962a). Dzieła wszystkie. Kujawy, 3 (I). Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kolberg, O. (1962b). Dzieła wszystkie. Kujawy, 4 (II). Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kolberg, O. (1962c). Dzieła wszystkie. Krakowskie, 7 (III). Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kolberg, O. (1962d). Dzieła wszystkie. Lubelskie, 17 (II). Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kolberg, O. (1962e). Dzieła wszystkie. W. Ks. Poznańskie, 15 (VII). Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kolberg, O. (1964). Dzieła Wszystkie. Radomskie, 21 (II). Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kolberg, O. (1965). Dzieła wszystkie. Pomorze, 39. Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kolberg, O. (1966). Dzieła wszystkie. Mazury Pruskie, 40. Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kolberg, O. (1967a). Dzieła wszystkie. Kaliskie i Sieradzkie, 46. Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kolberg, O. (1967b). Dzieła wszystkie. Tarnowskie – Rzeszowskie, 48. Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kolberg, O. (1970). Dzieła wszystkie. Mazowsze, 42 (VII). Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

- Kolberg, O. (1973). Dzieła wszystkie, Sanockie – Krośnieńskie, 51 (III). Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kolberg, O. (2005). Dzieła wszystkie. Krakowskie. Suplement do t. 5–8, 73 (II). Poznań: Instytut im. Oskara Kolberga.
- Kopernicki, I. (1887). Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materiałów zebranych przez przez p. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej, 11, 130–228.
- Kosiński, W. (1904). Materiały etnograficzne zebrane w różnych okolicach Galicji zachodniej. Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne, 7, 3–86.
- Levkievskāiā, E. E. (2007). Vostochnoslaviānskii mifologicheskii tekst: semantika, dialektologiā, pragmatika. Avtoreferat dissertatsii doktora filologicheskikh nauk. Moskva: Institut slaviānovedeniā RAN.
- Maciąg, M. (1902). Jak sobie lud wyobraża istoty świata nadprzyrodzonego. Przyczynek. Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny, 16(3), 437–439.
- Magiera, J. F. (1900). Wierzenia ludowe w okolicy Sułkowic (powiat Myslenicki). Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny, 14(1), 55–61.
- Michalec, A., Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2019). Jak chłop u diabła pieniądze pożyczył. Polska demonologia ludowa w przekazach ustnych. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Morcinek, G. (1929). Powiarki Śląskie. Zaranie Śląskie, 5(2), 91–94.
- Moszyński, K., Klimaszewska, J. (1934). Atlas kultury ludowej w Polsce, 1. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Moszyński, K., Klimaszewska, J. (1936). Atlas kultury ludowej w Polsce, 3. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Moszyński, K., Klimaszewska, J., Bytnarówna, M. (1935). Atlas kultury ludowej w Polsce, 2. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Nadmorski, Dr. (1889). Urządzenia społeczne, zwyczaje i gwara na Malborskiem. Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny, 3(4), 717–754.
- Niesłanik, F. (1930). Materiały ludoznawcze. Zaranie Śląskie, 6(1), 41–43.
- Pawłowicz, B. (1896). Kilka rysów z życia ludu w Zalasowej. Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne, 1, 229–266.
- Pełka, L. (1987). Polska demonologia ludowa. Warszawa: Iskry.
- Petrow, A. (1878). Lud ziemi dobrzyńskiej, jego charakter, mowa, zwyczaje, obrzędy, pieśni, przysłowia, zagadki i t.p.. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej, 2, 3–183.
- Pieńczak, A. (2011). Metoda etnogeograficzna w badaniach atlasowych ośrodka wrocławskiego i cieszyńskiego – kontynuacja i zmiana. Zeszyty Wiejskie, 16, 152–167.
- Pieńczak, A. (2016). Obrzędowość narodzinowa na Górnym Śląsku (izolacja położnicy). Polski atlas etnograficzny i Atlas der deutschen Volkskunde w perspektywie porównawczej. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.
- Pieńczak, A. (2018). The Digital Platform of the Polish Ethnographic Atlas – from Idea to Implementation. Český lid, 4, 459–473.
- Pieńczak, A. (2019). Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego: możliwości wyszukiwawcze i dalsze perspektywy badawcze. Lud, 103, 207–229.

- Pieńczak, A. (2020). Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego w 75-lecie działalności atlasowej. *Dziedzictwo Kulturowe Wsi*, 4, 23–35.
- Pieńczak, A., Mironova, P. (2020). Stan badań atlasowych w Polsce i Rosji nad demonologią ludową (przykład zmory i innych istot mitologicznych posiadających cechy z nią wspólne). *Slavia Orientalis*, 69 (3), 493–514.
- Pleszczyński, Ks. A. (1893). Wochy i Koziary. *Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, 7(4), 719–735.
- Rybowski, M. (1906). Dyabeł w wierzeniach ludu polskiego (z okolic Biecza). *Lud*, 12, 214–232.
- Rumlówna, A. (1902). Z mili kwadratowej obszaru nad rzeczką Kosówką w pow. Białostockim. *Garść notat krajoznawczych. Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, 16, 1, 56–68.
- Saloni, A. (1903). Lud łańcucki. *Materyały etnograficzne. Materyały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, 6, 187–421.
- Saloni, A. (1908). Lud rzeszowski. *Materyały etnograficzne. Materyały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, 10, 50–344.
- Siarkowski, W. (1885). *Materyały do etnografii ludu polskiego z okolic Pinczowa, cz. I. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 9, 3–72.
- Skrzyńska, K. (1890). Wieś Krynice w Tomaszowskiem. *Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, 4, 79–111.
- Ślawiczek, J. (1939). Dwa opowiadania z Górek Wielkich. *Zaranie Śląskie*, 15(1), 50–51.
- Sobierajski, Z. (red.) (2001). *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, 10(2). Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Sulisz, J. (1906). *Zapiski etnograficzne z Ropczyc*. *Lud*, 12, 57–81.
- Szwajnoch, M. (2010). *Zmora w wierzeniach ludowych na podstawie badań Polskiego atlasu etnograficznego (praca licencjacka, maszynopis WEiNoE UŚ)*.
- Szyfer, A. (1975). *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia Mazurów i Warmiaków*. Olsztyn: Wydawnictwo Pojezierze.
- Świbówna, E. (1929). *Materiały ludoznawcze. Zaranie Śląskie*, 5(2), 98–100.
- Świętek, J. (1893). *Lud nadrabski (od Gdowa po Bochnię)*. Kraków: Akademia Umiejętności.
- Świętek, J. (1902). *Z nad Wisłoka, rysy etnograficzne ze wsi Białobrzegi w pow. łańcuckim*. *Lud*, 8, 354–368.
- Taroniowa, H. (1905). *Opowiadania z pod Krakowa*. *Lud*, 11, 312–316.
- Toeppen, M. (1892a). *Wierzenia mazurskie. Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, 6(1), 145–184.
- Toeppen, M. (1892b). *Wierzenia mazurskie. Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, 6(4), 758–797.
- Toeppen, M. (1893). *Wierzenia mazurskie. Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, 7(1), 1–52.
- Udziela, S. (1886). *Materyały etnograficzne zebrane z miasta Ropczyc i okolicy. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 10, 75–156.
- Udziela, S. (1900). *Świat nadzmysłowy ludu krakowskiego, mieszkającego po prawym brzegu Wisły, cz. II. Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, 14(4), 399–411.
- Udziela, S. (1924). *Ocieka, pow. Ropczyce*. *Lud, seria 2, 3*, 127–146.
- Ulanowska, S. (1884). *Niektóre materyały etnograficzne we wsi Łukówcu (mazowieckim). Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 8, 247–323.
- Ulanowska, S. (1888). *Wśród ludu krakowskiego. Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, 1, 69–73.

- Wasilewski, Z. (1892). Przyczynek do etnografii Krakowiaków. *Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, 6(1), 184–204.
- Wawrzeniecki, M. (1907). Wieś Mysłaków. Notaty ludoznawcze. *Materyały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, 9, 230–239.
- Wierzchowski, Z. (1890). Materyały etnograficzne z powiatu Tarnobrzeskiego i Niskiego w Galicji. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 14, 145–251.
- Wójcicki, K. (1867). Fantastyczne postacie ludowe. Zmora. *Kłosy. Czasopismo ilustrowane tygodniowe*, 4 (84), Warszawa, 25 stycznia – 6 lutego, 67.
- Zawada, P. (1932). Sotony, nocnice, zmory, hele, panny (ruszałki) leśne i topielice. *Zaranie Śląskie*, 8(2), 118–121.
- Zieleniewski, M. (1845). O przesądach lekarskich ludu naszego. Kraków: Drukarnia Stanisława Gieszkowskiego.
- Zieliński, S.L. (1890). Lud basiwiecki, jego pieśni i wierzenia. *Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, 4, 768–798.
- Z.A.K. (1899). *Gazeta Świąteczna*. Warszawa, 1895. Nr 731–782. *Wiśła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, 13(1), 51–53.
- Z.S. (1912). Dalsze przyczynki do etnografii Wielkopolski. *Materyały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, 12, 3–168.

Źródła archiwalne

Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego, materiały terenowe poświęcone demonologii ludowej (227 punktów badawczych, lata 1980–1990, 2000–2002), Wydział Sztuki i Nauk o Edukacji UŚ.

Spis aneksów

Aneks 1.

Miejscowości z literatury ludoznawczej i etnograficznej, które zaopatrzone w sygnatury badawcze PAE i umieszczono na mapach (dane od drugiej połowy XIX w. do lat 30. XX stulecia). Oprac. własne na podstawie analizowanej literatury ludoznawczej i etnograficznej (zob. *Bibliografia*).

Aneks 2.

Kategoryzacja działań szkodzących zmory wobec ludzi. Stan w literaturze ludoznawczej i etnograficznej (dane od lat 30. XIX w. do lat 40. XX stulecia). Oprac. własne na podstawie analizowanej literatury ludoznawczej i etnograficznej (zob. *Bibliografia*).

Aneks 3.

Kategoryzacja działań szkodzących zmory wobec zwierząt. Stan w literaturze ludoznawczej i etnograficznej (dane od drugiej połowy XIX w. do pierwszej dekady XX stulecia). Oprac. własne na podstawie analizowanej literatury ludoznawczej i etnograficznej (zob. *Bibliografia*).

Spis ilustracji

- II.1. Mapa *Postać półdemoniczna zwana zmorą dręczy ludzi*. Oprac. A. Pieńczak, P. Povetkina.
- II.2. Mapa *Postać półdemoniczna zwana zmorą dręczy zwierzęta*. Oprac. A. Pieńczak, P. Povetkina.

- II.3. Mapa *Postać półdemoniczna zwana zmorą dusi ludzi siadając im na piersi i/lub zaplata koniom grzywę lub ogon*. Oprac. A. Pieńczak, P. Povetkina.

Spis tabel

- Tab.1. Istota mitologiczna, zwana w Polsce najczęściej zmorą, szkodzi zwierzętom gospodarskim. Oprac. własne na podstawie kwestionariuszy PAE z zakresu demonologii ludowej.
- Tab.2. Istota mitologiczna, zwana w Polsce najczęściej zmorą, plecie koniom grzywę lub ogony. Oprac. własne na podstawie kwestionariuszy PAE z zakresu demonologii ludowej.

Streszczenie

Celem artykułu jest ukazanie zróżnicowania kulturowego sposobów szkodenia ludziom i/lub zwierzętom przez istotę mitologiczną, zwaną w Polsce najczęściej zmorą czy morą, w możliwie szerokim aspekcie czasowym i przestrzennym. W tym celu przydatne stały się materiały ludoznawcze i etnograficzne pochodzące z XIX wieku (głównie drugiej połowy) oraz pierwszych trzech dekad XX stulecia. Analizę zawartości literatury ograniczono do podstawowych czasopism i prac zwartych, które zaprezentowano w formie obszernych aneksów i trzech map etnogeograficznych. Zestawiono je z niepublikowanymi wynikami badań Polskiego Atlasu Etnograficznego dotyczącymi demonologii ludowej, w tym omawianej postaci mitologicznej szkodzącej ludziom i/lub zwierzętom. Opracowanie na mapach dawniejszych materiałów ludoznawczych i etnograficznych wraz z późniejszymi danymi atlasowymi pozwoliło nie tylko na wytyczenie zasięgu występowania w Polsce przekonań o tym, że zmora najczęściej dręczy ludzi, rzadziej zwierzęta domowe, ale też ukazanie przemian ich granic w czasie i przestrzeni. Mapowanie pozwala również na porównanie obecnych i dawnych obszarów, na których stwierdzono obecność odrębnych motywów mitologicznych.

Słowa kluczowe: Polski Atlas Etnograficzny, demonologia ludowa, zmora, nauki o kulturze i religii

Summary

The article is aimed at showing, in the broadest possible temporal and spatial aspect, cultural diversification in the ways of harming people and/or animals by a mythological creature, which in Poland is most often called *zmora*. What will be useful for this purpose are ethnographic materials from the second half of the 19th and the first three decades of the 20th century (basic journals and books). For comparison, they will be juxtaposed with the unpublished results of the studies on folk demonology, including the discussed mythological creature which harms people and/or animals, conducted for the Polish Ethnographic Atlas (PEA). The demonological beliefs which are in our research focus and which are drawn from the vast material of the PEA will be presented in such a form for the first time. Mapping the old ethnographic materials along with the later atlas data makes it possible not only to indicate the range in which the belief that a *zmora* torments people rather than domestic animals occurred in Poland, but also to show the transformations of its borders in time and space. Mapping also makes it possible to compare modern and ancient areas of mythological motives.

Keywords: Polish Ethnographic Atlas, folk demonology, *zmora*, cultural and religious studies

Translated by P. Povetkina

